

Resenziya

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmlinin “**Dünya dillərində homogen sözlər**” adlı kitabı haqqında

“Gələcək bütün böyüklüyü və gözlənilməzliyi ilə keçmişin sarsılmaz özülü üzərində dayanır. Gələcək keçmişin şagirdidir və müəllimini nə qədər yaxşı dərk etsə, o qədər güclüdür. Nə qədər can atsa da, keçmiş adlı kökündən qopa bilməz və bütün yeni çalarlarına, boyalarına baxmayaraq, o, zaman-zaman öz keçmişini təkrar edir. Buna görə də ilkinliyə gedən yol, əslində, gələcəyə gedən yola işıq salır” (2, s. 3).

Yaşadığımız yer planeti hər cəhətdən olduğu kimi dil sarıdan da çox zəngin və rəngarəngdir. Planetdə yaşayan 7 milyard əhali, təxminən, 6000 müxtəlif dildən istifadə edir. Bu dillərin hər biri digərindən fərqli xüsusiyyət sərgiləyir. Bütün bunlar, yəni dillərin müxtəlifliyi və onların əmələ gəlməsi hər zaman alimləri düşündürmüş və bu yöndə qızğın mübahisələrə yol açmış, problemə dair müxtəlif ideyalar, görüş və mülahizələr meydana çıxmışdır. “Bəzi dilçilər çox qədim zamanlarda ulu dilin mövcud olmasına inanırlar və onu nostratik dil adlandırırlar ki, bu da hind-Avropa, ural, Afroasiya və digər dil qruplarının ana dili kimi müəyyənləşdirilir. (100000 il qabaq Şimali Afrikadan və Ön Asiyadan baş qaldıran dil böyük ərazilər keçərək yayılmağa başlamışdır) Fransız dilçisi və etnoqrafi Janson qeyd edirdi ki, “Ulu dil mövcud ola bilər, ancaq onun sözlərinin hazırda mövcud olan dillərdən bərpası mümkün görünür” (4, s. 41-42).

Amma nə yaxşı ki, bu mümkünsüz görünən mövzu ilə bağlı araşdırmalar aparmağa cəsarət etmiş tədqiqatçılar var. Onların araşdırmalarının və tədqiqatlarının çətinliyini “samanlıqda iynə axtarmaq işi”nə bənzətmək olar. Belə tədqiqatların son dərəcə böyük zəhmət və səbir bahasına ərsəyə gəldiyini yaddan çıxarmaq olmaz. Bu mənada filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmlinin “**Dünya dillərində homogen sözlər**” kitabı nəinki Azərbaycan, eyni zamanda, dünya dilçiliyinə ən qiymətli töhfələr sırasındadır.

Kitab giriş və üç fəsildən ibarətdir. Dos. Baba Məhərrəmli nostratik dillə bağlı araşdırmalarının bir hissəsini bu kitabda təqdim etmişdir. Belə ki, kitabın fəsilləri müvafiq olaraq, “*Dünya dillərində eynimənşəli isimlər*”, “*Dünya dillərində eynimənşəli feillər*”, “*Homogen əvəzlilərdə morfonoloji və semantik dəyişmələr*” adlanır. Fəsillərin

adından da görüldüyü kimi, müəllif bu kitabda isim, feil və əvəzliliklərin homogenliyini faktlarla sübut etmişdir.

“**Giriş**” hissədə monogenez ideyasının meydana gəlməsi, onun tərəfdarları və əleyhdarları barədə geniş məlumat verilmişdir. Burada dünya dillərinin vahidliyi ideyasını tədqiqatları ilə müdafiə edən mütəxəssislər müxtəlif sferalarda nəzərdən keçirilmişdir. Bu xüsusda müəllif yazır: “*İndiyə qədər nostratik nəzəriyyələrə əsaslanan iki dilçilik məktəbi formalaşmışdır: Moskva məktəbi və Amerika məktəbi. Moskva məktəbinin əsas nümayəndələri V.M.İlliç-Svitiç, S.A.Starostin və A.B.Dolqopolski, Amerika məktəbinin əsas nümayəndəsi isə A.Bomharddır*”. Bundan başqa müəllif türkologiyada tədqiqatlarını vahid dil nəzəriyyəsinin sübutuna köklənmiş araşdırıcıları da diqqətdə saxlamış və onlardan E.Z.Kajibəyovu, R.R.Baytasovu, O.Süleymanovu xüsusi qeyd etmişdir. Müəllif türkologiyada nostratik ideyanın əleyhdarları (K.M.Musayev, A.M.Şerbak, B.A.Serebrennikov, N.A.Baskakov) haqqında da məlumat vermiş və bu qarşıdurmanı bir tərəfdən də “dövrün ideoloji siyasəti” ilə əlaqələndirmişdir. Baba Məhərrəmli Azərbaycan dilçiliyində nostratik tədqiqatlar aparan alimləri (A.Məmmədov, Q.Kazımov, B.Xəlilov, Ç.Qaraşarlı, E.İnanc, F.Əlizadə) də yaddan çıxarmamış və onların araşdırmalarına da münasibət bildirmişdir.

Bütövlükdə, “**Giriş**” hissədə dünya dilçiliyində, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində nostratik nəzəriyyə tərəfdarları və onların tədqiqatları təhlil edilmiş və müəllif yeri gəldikcə onlarla müəyyən məqamlarda opponentlik də etmişdir.

Kitabın birinci fəslə “**Dünya dillərində eynimənşəli isimlər**” adlanır. Müəllif bu hissədə “*isim köklərinin müxtəlif qohum olmayan və yaxud qohum hesab edilməyən dillərdəki morfonoloji və semantik uyğunluqlarını*” nəzərdən keçirmişdir. Müəllif bu fəsildə qədim kök morfemləri – *ap, an, at, ar, ka, bod, kur, tam, tek, er* və onların derivatlarını qohum və qohum olmayan dillərin materialları əsasında təhlil etmiş, dünya dillərində eyni mənşədən boy atdığı sübut etmişdir. Bu araşdırma zamanı müəllif zəngin dil materialı təqdim edir. Belə ki, *ap* kök morfeminin kişi və qadın semantikasi üzrə şaxələnməsini çoxsaylı faktlarla sübuta yetirən alim onun qədim dillərdə də izlərini gözdən qaçırmamışdır. Bundan başqa müxtəlif sistemli dillərdəki “*nəfəs, bədən, can, ruh, tanrı, insan, heyvan*” semantik sözlərin əksəriyyətinin *an* kök morfemindən əmələ gəldiyi də bu fəsildə geniş şəkildə izah edilmişdir. Müəllif seçdiyi dil materialını izah edərkən bu istiqamətdə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət etmiş, heç də onlarla razılaşmamış, yeri gəldikcə

polemikaya girmiş və tənqidi fikirlər səsləndirmişdir. Bu fəsildə *ar* kök morfemi də araşdırmaya cəlb edilmiş və dünya dillərində “su” anlayışı bildirən sözlərin tərkibində saxlandığı həmin dillərdən gətirilmiş faktlarla sübut olunmuşdur. Kitabda müəllifin geniş şəkildə yer ayırdığı kök morfemlərdən biri də *ka* nostratik sözdür. Alim *ka* kökünün semantik şaxələrini izah etməklə yanaşı, derivatlarını da nəzərdən keçirmişdir. (*ka – kal, kap, kay, kas, kar, kat, kam, kan*). Eyni zamanda, *ka* anlautlu heyvan adları da tədqiq olunmuş, çox geniş bir etimoloji təhlil aparılmışdır. Tədqiqatçının *su* sözünün etimologiyası ilə bağlı apardığı araşdırmalar da maraqlıdır. Belə ki, onun müxtəlif dillərdən topladığı faktlar və *su* sözünün üzə çıxardığı *yu/çu/tu/mu/bu/vu/ku* allomorfları, onların semantik inkişafı etimologiya sahəsində aparılan qiymətli araşdırmalar sırasına daxil edilməlidir.

Kitabın ikinci fəslə “**Dünya dillərində eynimənşəli feillər**” adlanır. Bu fəsildə müəllif ən saf nitq hissəsi hesab olunan təkhecalı kök feillərin bir qismini nəzərdən keçirmişdir. Burada alim *ke* nostratik kökü, onun derivatları olan *kay/kam/kan/gir/gəl/gəz/kas/get* formalarını; *ba, ye, öl, ir, kar, ya*, onun derivatları *yan/yak/yal/yaş/yar; ke* nostratik feili və onun *kas/ker*

//kar/kər/kur/kir/kat/kət/kal/kəl/kıl/kay/key/qıy/kap/qop/kan//kaz derivatları geniş şəkildə təhlil edilmiş və onların dünya dillərində homogenliyi tutarlı faktlarla sübut edilmişdir.

Kitabın üçüncü fəslə “**Homogen əvəzlilərdə morfonoloji və semantik dəyişmələr**” adlanır. Müəllif əvəzlilərin araşdırma materialları sırasına daxil etdiyi sözlər cərgəsinə aid etməsini belə izah edir: “*Protodillərin parçalanması, ayrılması dövrünü təxmini müəyyənləşdirməyə imkan verən qlottoxronoloji nəzəriyyəyə görə, leksikostatistika dildə müəyyən qədim və sabit söz qrupunu əhatə edir ki, onlar arasında şəxs və sual əvəzliləri də var. Fikrimizcə, şəxs, işarə və sual əvəzlilərini ilkin kök morfemlərə aid etmək daha düzgündür. Əvəzliyin digər növləri isə sonradan yaranmışdır*” (1, s. 214).

Müəllif türk dilləri ilə qeyri-türk dillərindəki əvəzlilərin oxşarlığını eyni mənşə ilə əlaqələndirir, təsadüfiliyi qəti şəkildə inkar edir. Əvəzliləri ulu dilin ilk sözləri sırasında hesab edən alim qənaətlərini özünəqədərki sanballı tədqiqatlara və seçib qruplaşdırdığı faktlara sözykənərək qətiləşdirir. Müəllifin gəldiyi yekun qənaət belədir ki, “*türk dillərindəki əvəzlik kökləri ilə digər dillərdəki əvəzlik köklərinin analoji paralelləri protodilin bütün xalqlar üçün eyni olduğunu təsdiqləyir*” (1, s. 216).

Dos. Baba Məhərrəmlinin sözügedən kitabının bu fəslində şəxs əvəzliliklərinin hamısı (müxtəlif fonetik variantlarda), işarə əvəzliliklərindən *o* və *bu* kök morfemləri, sual əvəzliliklərindən *kim* morfemi geniş şəkildə araşdırmaya cəlb edilmiş və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, dil faktları ilə sübut olunmuşdur ki, ilkin olaraq, işarə əvəzlilikləri, daha sonra şəxs və sual əvəzlilikləri yaranmışdır. Digər tərəfdən isə “*əvəzliliklərin digər növlərinin məhz şəxs və işarə əvəzliliklərindən, bir qisminin isə isim köklərindən törədiyini türk dillərinin faktları isbatlayır*” (1, s.243). Müəllif dünya dillərinə aid faktlara söykənərək, əvəzliliklərin homogenliyini sübut etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “*tarixən morfonoloji inkişaf nəticəsində əvəzlilik növlərinin bir-birinə keçidi baş vermişdir*” (1, s. 252).

Müəllif dünya dilçiliyi üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyan bir sıra elmi nəticələrə gəlmişdi. Onun fikrincə, dərin elmi təhlillər sübut edir ki, “*dilçilikdə ənənəvi olaraq işlədilən qohum dillər məfhumu şərti termdir. Tipologiyasından asılı olmayaraq, bütün dillər qohumdur, bütün dillərin mənşəyi eynidir.*

Dünya dillərində homogen söz kökləri ən çox isim, feil və əvəzliliklərdə müşahidə olunur.

Nostratik söz kökləri CV (səmit+səit), V (səit), CVC (səmit+səit+səmit), VC (səit+səmit) formalarında olmuşdur. Nostratik araşdırmalarda bərpa edilən söz köklərinin ilkin quruluş modeli ən çox CV (səmit+səit) şəklində uyğun gəlir” (1, s. 254-255).

Beləliklə, dos. Baba Məhərrəmlinin “**Dünya dillərində homogen sözlər**” kitabını oxuduqca faktların bolluğunda fəslin axırına necə gəlib çıxdığını hiss etməsən. Kitab yazılarkən müəllifin yalançı vətənpərvərlikdən uzaq olduğu, ciddi faktlara söykənən soyuq elmi mühakimələrlə araşdırma apardığı bir daha təsdiqini tapır. Bu arada qeyd etmək ki, yalançı vətənpərvərliyin obyektiv elmi araşdırmalar aparmağı necə tormozladığı müxtəlif səviyyələrdə çoxdan etiraf edilmişdir. Belə ki, məşhur tədqiqatçı O. Süleymenov yazırdı: “*Milli şüurun inkişafı nəticəsində elm bir çox hallarda rəsmi, saxta vətənpərvərliyin quluna çevrilir və tarix həqiqətdən uzaqlaşmağa başlayır. Keçmişə mövcud baxışdan asılı olaraq, faktlar ya düzgün işıqlandırılmır, ya da saxtalaşdırılır. Tək şübhə hesabına elmi irəli aparmaq mümkün olmadığı kimi, təkəcə inam gücünə onu inkişaf etdirmək olmaz. Əks halda tarix nihilizmin və vətənpərvərliyin bir atributuna çevrilir. Mənbəni bilmək mənbədən nə almaq istədiyini bilməkdən qat-qat əhəmiyyətlidir. Əgər riyaziyyat və fizika da belə saxta vətənpərvərlik təzyiqinə məruz qalsaydı, bəşəriyyət indi də kəl arabası sürürdü*” (3, s. 6-11).

Amma biz bu əsəri oxuduqca müəllifin elmin inkişafı naminə çalışdığına bir daha şahidi oluruq.

Kitabın dilinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun tələblərinə əməl edən müəllif, eyni zamanda, axıcılığı qorumuş və bu da əsəri oxunaqlı etmişdir.

Alim kitabında türk dillərində səs keçidlərinin sözlərin etimoloji izahında oynadığı rolu bütün gücü ilə nəzərə çarpdırır və bu müəllifin bütövlükdə morfonologiya elminə nə qədər dərinlən bələd olduğunu bir daha təsdiq edir.

Müəllifin bu əsəri etimoloji araşdırmalar içərisində ən qiymətli tədqiqatlar sırasındadır. Oxucu monoqrafiyanı oxuduqca indiyə qədər sözlərin necə yaranması texnologiyasını dərk etməyə başlayır.

Müəllif eyni zamanda, tədqiqatında müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji metodları kompleks şəkildə tətbiq etmiş, söz yuvası metodundan daha çox istifadə edərək qlobal etimologiyaya öz töhfəsini vermişdir. Bu xüsusda müəllif yazır: *“Söz yuvası metoduna əsasən türk və qeyri-türk dillərində işlənən onlarla homogen sözün arxetipini bərpa etmək mümkündür” (1, s. 199).*

Elmin inkişafına son dərəcə qiymətli hədiyyə olan bu kitab zaman keçdikcə daha da dəyər qazanacaq və inanırıq ki, müəllif bu istiqamətli araşdırmalarını davam etdirəcək, nostratik dilçiliyə öz töhfəsini verəcək.

Müəllifə bu şərəfli yolda uğurlar arzulayırıq!

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmli B. Dünya dillərində homogen sözlər, Bakı, 2017
2. Seyidov M. Azərb. xalqının soykökünü düşüerkən, Bakı, 1989
3. Süleymanov O. “Az-ya”, Bakı, 1993
4. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş, Bakı, 2014

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Məmmədov**